

MUMTOZ “ARBA’IN”LARNING ZAMONAVIY SHE’RIYATGA TA’SIRI VA
INTERTEKSTUALLIK

Raimova Sayyora Zaitovna

TerDU dotsenti.

sayyoraraimova1608@gmail.com

Arslonov Abdimurod Karomatovich

TerDU dotsenti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10792448>

Annotatsiya. Mazkur maqolada mumtoz Sharq adabiyotidagi arba’inchilik an’analari to’xtalangan. Xususan, Abdurahmon Jomiy “Arba’in”ining ijodiy tarjimonlari Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliy tarjimalaridagi ijodiy uyg’unlik va tafovutlarga e’tibor qaratilgan. Intertekstuallik hodisasining badiiy matn yetukligini ta’minlashdagi jihatlariga ham urg’u berilgan.

Shuningdek, istiqlol davri adabiyotida vujudga kelgan diniy-ma’rifiy she’riyat masalalari, ya’ni qirq hadis an’analari aks etgan badiiyat namunalari sirasiga kiruvchi Jamol Kamolning “Qirq hadis ilhomi”(2018)turkumi, Abdulla Oripovning “Haj daftari”(1992) turkumi, Shukur Qurbonning “Hikmatlar anjumani” (2016), Anvar Hojiahmadning “Jannat kaliti” (1994), Sirojiddin Sayyidning “Yaxshilik eskirmagay. Qirq hadis” (2008)turkumi, A’zam O’ktamning “Ikki dunyo saodati”(1998), Nodira Afoqovanning “Muhammad (s.a.v.)dedilar... Arba’in turkumi” (2019), Orif Hojining “Qirq hadis va bir rivoyat”(2008) kabi asarlari haqida so’z boradi. Mazkur shoirlarning e’tiborga molik she’rlari tahlil qilingan.

Tayanch so’z va iboralar: arba’in an’analari, diniy-ma’rifiy she’riyat, qiyosiy tahlil, fors-tojik adabiyoti, ozarbayjon adabiyoti, hadisi sharif.

THE INFLUENCE OF CLASSIC "ARBA'IN" ON MODERN POETRY AND
INTERTEXTUALITY

Abstract. This article focuses on the traditions of aristocracy in classical Eastern literature. In particular, attention is paid to the creative harmony and differences in the translations of Abdurahman Jami's "Arba'in" by Alisher Navoi and Muhammad Fuzuli. Emphasis is also placed on the aspects of the phenomenon of intertextuality in ensuring the maturity of the artistic text.

Also, Jamal Kamal's "Qirq hadis ilhomi" (2018) series, "Haj daftari" by Abdulla Oripov, which is among the examples of art reflecting the traditions of forty hadiths, which are among the issues of religious-enlightenment poetry that arose in the literature of the period of independence. 1992) series, Shukur Qurban's "Hikmatlar anjumani" (2016), Anvar Hojiahmad's "Jannat Kaliti" (1994), Sirojiddin Sayyid's " Yaxshilik eskirmagay. Qirq hadis " (2008) series, Azam Oktam's " Ikki dunyo saodati" (1998), Nadira Afokova's " Muhammad (s.a.v.)dedilar... Arba'in turkumi" (2019), Arif Haji's " Qirq hadis va bir rivoyat" (2008). Remarkable poems of these poets have been analyzed.

Key words and word expressions: traditions of Arba, religious-enlightenment poetry, comparative analysis, Persian-Tajik literature, Azerbaijani literature, hadith.

ВЛИЯНИЕ КЛАССИЧЕСКОГО «АРБАИНА» НА СОВРЕМЕННУЮ
ПОЭЗИЮ И ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТЬ

Аннотация. Данная статья посвящена традициям арбаизма Восточной литературы. В частности, уделяется внимание на творческую сочетаемость и различия в переводах Алишера Навои и Мухаммеда Физули, творческих переводчиков «Арбаъина» Абдурахмана Джамии

Также акцентируется внимание на аспектах феномена интертекстуальности в обеспечении зрелости художественного текста.

Также серия Джамалия Камалия «Қирқ ҳадис илҳоми» (2018), «Ҳаж дафтари» Абдуллы Орипова входит в число образцов искусства, отражающих традиции сорока хадисов, входящих в число вопросов религиозно-просветительской поэзии, возникших в литературе периода независимости, 1992), серия Шукура Курбана «Ҳикматлар анжумани» (2016), Анвара Ходжиахмада «Жаннат калити» (1994), Сирожиддина Сайида «Яхшилик эскирмагай. Қирқ ҳадис» (2008), «Икки дунё саодати» Азама Октама (1998), «Мухаммад (с.а.в.)дедилар... Арбаъин туркуми» Надиры Афоковой (2019), «Қирқ ҳадис ва бир ривоят» Арифа Хаджи о таких произведениях, как «Ривоят» (2008). Проанализированы замечательные стихотворения этих поэтов.

Ключевые слова и выражения: арбаинские традиции, религиозно-просветительская поэзия, сравнительный анализ, персидско-таджикская литература, азербайджанская литература, хадисы.

Kirish

Intertekstuallik haqida adabiyotshunoslik lug'atida quyidagicha ta'rif beriladi: "(lot. inter-aro, textum-to'ima, mato, matn) –fanga fransuz filologi Yu.Kristeva kiritgan termin. Unga ko'ra har qanday matn avval mavjud bo'lgan matnlarni transformatsiya qilgan holda o'ziga singdirgan sitatalar majmuidir.

Mazkur atamaning Sharq mumtoz adabiyotidagi genezisiga to'xtaladigan bo'lsak, ilk toshbitiklar, muqaddas Qur'oni karim oyatlarini sharhlagan ilk tafsirlar, muborak hadisi shariflarni yetkazish yo'lidagi yozma manbalar - Imom Yahyo bin Sharaf an-Navaviyning "Qirq hadis", Mahmud Saroyining "Nahjul farodis" kabi, anbiyolar tarixi yaratilgan qissalar - Nosiruddin Burhoniddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy", shayx, avliyolar tarixi yaratilgan manoqiblar – Farididdin Attorning "Tazkiratul avliyo", Abdurahmon Jomiyning "Nafahot-ul-uns", Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" kabi asarlarida qo'llanilgan iqtiboslar mazkur hodisaning yetuk namunalari.

Bundan tashqari Sharq mumtoz adabiyotida qo'llanib kelingan iqtibos, irsoli masal, talmeh kabi badiiy san'atlarni ham aytishimiz mumkin. Demak, intertekstuallikning qadimiy ildizlari, falsafiy sarchashmalari xalq og'zaki ijodiga borib taqaladi. Chunki donishmand xalqimiz hamisha o'z iboralariga zeb berib, so'zamollikka erishgan.

Azaldan Qur'oniy g'oyalarni xalqqa yetkazishda aynan Qur'oni karim oyatlaridan, hadisi shariflardan iqtiboslar keltirilib, fikrlar dalillangan bo'lsa, talmehlardan foydalanish bayonchilikdan qutulish, birgina so'z orqali o'quvchi ongida katta bir voqelikni gavdalantirishga imkoniyat, irsoli masallar orqali esa fikrning ixchamligi, ta'sirchanligi, ifodaning go'zalligiga erishish nazarda tutilgan.

Asosiy qism

Mumtoz adabiyotimiz namunalarida “Qur’oni karim” oyatlari va hadisi shariflardagi mazmun-mohiyatni she’rga singdirish an’anasi yetakchilik qiladi. Bu borada Sharq adabiyoti tarixidagi Imom Yahyo bin Sharaf an-Navaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Muhammad Fuzuliy, Shayx ibn Nuriddin Muhammad Puroniylarning “Arba’in hadis”larini e’tirof etish mumkin.

Alisher Navoiy “Arba’in”i ustoz Abdurahmon Jomiy arba’inining turkcha she’riy tarjimasini bo‘lib, “Asar an’anaviy hamd va na’t bilan boshlanadi. Muqaddima – “Sababi ta’lifi manzuma”da Navoiy ustoz Abdurahmon Jomiy sahih hadislardan 40 tasini tanlab olib, forsiy tilda “Arba’in” yaratganini, lekin turkiy kitobxon bu chashmadan bebahra ekanligini aytib, Jomiyning ruxsati bilan shu 40 hadisni turkiy tilga tarjima qilganligini yozadi¹.

Shuni ta’kidlash joizki, o‘z o‘rnida arba’inlar ham bir-biridan ma’nosi va tuzilishi jihatidan farq qiladi. Imom Yahyo bin Sharaf an-Navaviy Arba’inida hadislar va ularning tarjimalari nasriy keltirilgan bo‘lsa, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning “Arba’in”ida har bir hadisning asl arabcha matnidan so‘ng forscha va turkcha shu hadis ma’nosi singdirilgan nazmiy qit’alar berilgan. Ta’kidlash joizki, asl arabcha matnning keltirilishi intertekstuallikni yuzaga keltirganini bilishimiz mumkin.

Bundan tashqari, olimlarimizning arba’in tarjimalari borasidagi so‘nggi izlanishlari samarasi o‘laroq vujudga kelgan ma’lumotlarga tayanadigan bo‘lsak, “Jomiy qalamiga tegishli “Arba’in hadis”ni buyuk ozarbayjon shoiri Fuzuliy (1494-1556) ham ozarbayjon tiliga tarjima qilgan ekan”².

“Al-majolisu bil-amonati” (Majlislarda eshitganing – omonat) hadisi ya’ni, interteksti Abdurahmon Jomiy hazratlari ijodida shunday she’riy shakl va ifodaga ega:

Ey shuda mahrami majolisi roz,

Rozi har majlis amonati tust.

Makun ifshoi rozi majlisi kas,

Z-onki ifshoi on xiyonati tust³.

Yuqoridagi hadis Alisher Navoiy hazratlarining tarjimasida shunday keltiriladi:

Qaysi majlisdakim eshitsang so‘z,

Bilgil ul so‘z sanga amonatdur.

Gar ani o‘zga yerda naql etsang,

Ul amonatg‘a bu xiyonatdur⁴.

Xuddi shu hadis Muhammad Fuzuliy tarjimasida quyidagicha:

Ej ki, h r m chlis ichr  m hr ms n,

S nd  m chlis s zu  m n tdir.

Yetm  ifshaji-razi-h r m chlis

¹ Сирожиддинов Ш, Юсупова Д, Давлатов О. Навоийшунослик. –Тошкент: Тамаддун, 2018. Б.227.

² Муртазоев Б. “Арбаъин ҳадис”нинг таржималарига доир /Таржима ва маданият:муаммолар,ечимлар ва стратегиялар. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. 25 апрель 2020 йил.Тошкент. Б.69.

³ Навоий, Алишер. Қирқ ҳадис: (Поэтик рисола): Шарҳи // Сўзбоши муаллифлари ва шарҳловчилар: Қ.Аҳад, О. Маҳмуд; Хаттот: П. Самад; Масъул муҳаррир: С. Рафъиддин). – Т.: Ёзувчи, 1991.Б.75.

⁴ . Навоий, Алишер. Арбаъин . – Тошкент: Фан, 2000.Б.3.

Ki, bu sijrət bəyjək xəjanətdir⁵.

Ko‘rib turganimizdek, arba‘in tarjimalarida uyg‘unlik mavjud.

“Ozarbayjon adabiyoti tarixi”dagi Fuzuliy tarjimasidagi qit‘alarni Jomiy va Navoiy qit‘alari bilan taqqoslagan filologiya fanlari nomzodi Bobonazar Murtazoev Jomiy “Arba‘in hadis”ining ijodiy tarjimonlari Navoiy va Fuzuliy tarjimalarida hadis mazmuni bilan qit‘alar uyg‘unligini solishtirib, ulug‘ shoirlarning boshqa qit‘alarida ham mushtaraklik yuqori darajada ekanini va shu bilan bir qatorda, Fuzuliy tarjimasidagi ba‘zi qit‘alarning taqqosida farqlar yuzaga kelganini ta‘kidlaydi⁶.

Yana bir yosh tadqiqotchi Malohat Po‘latova adabiy manbashunoslik yo‘nalishida Jomiy, Navoiy va Fuzuliy “Arba‘in” – “Chihil hadis” asarlaridagi hadislarining she‘riy talqinini qiyosiy tahlil qilgan. U o‘z tadqiqotida “arba‘in” atamasi e‘timologiyasi, qo‘lyozma nusxalari, Sharq mumtoz arba‘innavislari, ushbu istilohning mustaqil janr sifatida fors-tojik va o‘zbek adabiyoti zahirida shakllanishi va istiqlol davridagi qirq hadis an‘analarning davomchilari kabi masalalarga to‘xtalib o‘tadi. U arba‘in janri taraqqiyoti va badiiy adabiyotdagi janr sifatidagi takomilini ulug‘ ijodkorlarimiz ijodi bilan bog‘laydi va “arba‘in” janri haqida olimlarning ushbu janr tadrijiy taraqqiyoti haqidagi fikrlariga tayanib, “faqat forsiy hamda turkiy she‘riyatda mukammal shakllandi va XV-XVI asrlarda aynan Jomiy, Navoiy, Fuzuliy ijodida yorqin namoyon bo‘ldi”⁷, degan qarashlarini bayon etadi. Arba‘inning janr sifatidagi umumiy xususiyatlariga ham to‘xtalib, muqaddas manbalarga tayanish, Islom ma‘naviyati va ma‘rifatiga asoslanganlik, an‘anaviylik, asar g‘oyasining o‘ziga xosligi, tematik yo‘naltirilganlik, kompozitsion qurilish, bosh qahramon muammosi kabi jihatlarni sanab o‘tadi.

U o‘z xulosalarida “arba‘inlar islom aqidalari, qadriyatlar va ma‘naviyati mavzularida Qur‘on oyatlari, hadislar talqiniga bag‘ishlanib, maqsadli ravishda nazm yoki nasrda yaratilgan o‘z muallifiga ega badiiy asar sifatida O‘rta asrlar Sharq adabiyotidagi alohida adabiy janr deb qaralishi maqsadga muvofiqdir”, degan fikrlarini bayon etadi va isbot sifatida tojik olimi A.Nadjafovning “Arba‘in aynan adabiy janr sifatida fors-tojik va o‘zbek adabiyotlari asosida shakllangan” degan fikrlarini keltiradi⁸.

Natijalar va muhokama

Shuningdek, adabiy ta‘sir masalalari zamonaviy she‘riyatda ham o‘z aksini topmoqda.

Xususan, istiqlol davri she‘riyatidagi qirq hadis an‘analari aks etgan she‘rlar toifasiga Jamol Kamolning “Qirq hadis ilhomi”(2018)turkumi, Abdulla Oripovning “Haj daftari”(1992) turkumi, Shukur Qurbonning “Hikmatlar anjumani” (2016), Anvar Hojiahmadning “Jannat kaliti” (1994), Sirojiddin Sayyidning “Yaxshilik eskirmagay. Qirq hadis” (2008)turkumi, A‘zam

⁵ Азэрбајчан Эдэбијјатъ тарихи. Уч чилддэ, I чилд. Ан гэдим доврдэн XVIII эсрин сонунa гьдэр. – Бак: Елм, 1960. Б.321.

⁶ Муртазоев Б. “Арбаъин ҳадис”нинг таржималарига доир /Таржима ва маданият:муаммолар,ечимлар ва стратегиялар. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. 25 апрель 2020 йил. Тошкент. Б.70.

⁷ Пулатова М. Шарқ мумтоз адабиётида “Арбаъин”ёзиш анъаналари. Филол.фан.б.фалс.док.дисс. автореф... – Тошкент, 2020. Б.13.

⁸ Пулатова М. Шарқ мумтоз адабиётида “Арбаъин”ёзиш анъаналари. Филол.фан.б.фалс.док.дисс. автореф... – Тошкент, 2020. Б.14.

O'ktamning "Ikki dunyo saodati"(1998), Nodira Afoqovaning "Muhammad (s.a.v.)dedilar... Arba'in turkumi" (2019), Orif Hojining "Qirq hadis va bir rivoyat"(2008) kabi asarlarini kiritish maqsadga muvofiqdir. Garchi, bu ijod namunalarning ayrimlari shakl jihatidan aynan arba'in an'analoriga mos kelmasa-da, hadis mazmunini o'zida mujassam etganligi bilan ahamiyatlidir.

Qirq hadis an'analari Sharq mumtoz adabiyotiga xos an'anaviy arba'inlar asosidagi, aksariyati shakl jihatidan ham barmoq vaznining to'rtlik shaklida vujudga kelgan badiiyat namunalaridir. Ular mazmuniy jihatdan, ya'ni aniq bir hadisni she'rga solingani e'tiboridan mumtoz she'riyatdagi arba'inlarga yaqin turadi. Ammo shakliga ko'ra ba'zan to'rtlik, oltilik, sakkizlik va undan ham kattaroq hajmga ham ega. Deylik, Abdulla Oripovning "Haj daftari" turkumiga kirgan ko'pgina she'rlar uchta to'rtlikdan tarkib topgan o'n ikki misralik she'rlar ekani kuzatiladi.

Bu toifa she'rlarini arba'innamo deb atash maqbulroq holat, negaki bu she'rlar aynan arba'inga da'vo qilmaydi. Shu o'rinda adabiyotshunos Tohir Shermurodovning bu boradagi fikrlari o'rindir: "Ma'lumki, hadislarining kimdan, qachon marviy bo'lganligi, qanday sharoitda aytilganligi so'zlarning ketma-ketligiga, umuman, matnning qat'iyligi, aynanligi va o'zgarishsizligiga o'ta jiddiy ahamiyat berib kelingan. Xotirasi sustroq, zehni pastroq kishilarning rivoyat qilganlari sahih hadislar tarkibiga qabul qilinmagan. Islom ahli hadislarini so'zma-so'z o'rgangan va yod olgan. Buzib talqin qilishga yo'l qo'yilmagan. Vaholanki bu singari fazilat-taqozolarning barchasini she'rda mukammal qamrab olib, saqlab qolib bo'lmaydi. Ularni atroflicha o'zida mujassamlay olgan she'rning ham "hadis" maqomini ololmasligi aniq.

Demakki, ayni yo'nalishdagi she'rlarimiz turkumini "hadis" deb atamog'imiz erish, g'alati tuyuladi. Go'yo she'rlarning hadislikka da'vogarligidek noxushroq taassurot uyg'otadi, nokamtarlikdek ko'rinadi"⁹.

Mazkur shoirlar ichida faqat Abdulla Oripov, Sirojiddin Sayyid va A'zam O'ktam ijodidagi hadis ma'nolari singdirilgan she'rlar shakl jihatidan to'rtlikdan katta hajmda yozilgan.

Jamol Kamol, Shukur Qurbon, Anvar Hojiahmad, Nodira Afoqova, Orif Hojilar esa to'rtlik shaklida ijod qilishgan. To'rtlik she'riy shakli qadimdan mavjud bo'lib, bugungi she'riyatda ham eng ko'p tarqalgan she'riy shakllardan biri sanaladi.

"Besh vaqt namoz go'yo musulmonning darvozasi oldidan oqib turgan daryo, unda har kuni besh marta yuvilib tursa, badanda kir qoladimi" hadisi Sirojiddin Sayyid ijodida "Besh vaqt namoz" nomli sakkizlik she'rda shunday ifodalangan:

Besh vaqt namoz go'yo beshta daryodir

Darvozan oldidan oqib o'tguvchi.

Jismu jon g'usli shu, shudir aslida

Ko'ngil ko'zgusini charaqlatguvchi¹⁰.

⁹Шермуродов Т. Жозиб изхор излаб. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. – Б.36.

¹⁰Саййид, Сирожиддин. Сўз йўли.2-жилд. – Тошкент: Шарқ, 2008. –Б.250.

Darhaqiqat, farz amallardan biri namoz Muhammad (s.a.v.) ummatlariga me'roj kechasida tuhfa qilindi. Bu haqda Qur'oni karimning "(Bizlarga) "Namozni to'kis ado qilingiz va (Olohdan) qo'rqingiz", (deb buyurilgandir)"¹¹ ("An'om" surasi, 72) oyati karimasi nozil qilingan.

Shoir she'rning keyingi to'rt misrasida besh mahal poklanib turgan, ya'ni Allohning bandasi uchun farz qilingan amalini o'z vaqtida ado etib, shu bilan birgalikda ko'ngil xotirjamligiyu munavvarligiga erishgan insonga Allohning ajru savoblari borligini uqtiradi.

"Sening shukronang shul ehsonlariga", deydi va bunday ibodatdan "Qalbing ham bir go'zal nurlarga to'lgay", agar sen "Har kuni besh mahal poklanib tursang", "Kavsar suvlari ham nasibing bo'lgay"¹², deya nasihatimiz fikrlarini bildiradi. Musulmon inson uchun namozning farz ibodatlardan ekanligi A'zam O'ktam ijodida ham quyidagi "Besh vaqt namoz... Alloh taolo ular tufayli gunohlarni kechiradi" hadisi asosida keladi:

Lutf erurlar Sarvari Olam:

"Soy bo'yida yashagan odam,

Unda besh bor cho'milsa, keyin

Tanimda kir qoldi dermikin?"

Sahobalar bir ovozdan der:

"Undoq tanda qolmas sira kir".

Shundoq erur besh vaqt namoz ham-

Namoz bilan poklanur odam.

Bo'lsa agar insonda gunoh,

Namoz bois afv etur Alloh¹³.

A'zam O'ktamning boshqa she'rlarida ham islom dini ruknlariga tegishli tushunchalar badiiy talqin qilingani kuzatiladi.

Shoirlarning ibodatga, to'g'rilik va halolilikka undaydigan she'riy manzumalari zamonaviy o'zbek adabiyoti xazinasiga munosib ulush bo'lib qo'shildi.

Darhaqiqat, shoirlar eng ko'p foydalangan to'rtlik shaklining genetik ildizlariga to'xtaladigan bo'lsak, olimlarimiz ta'kidlaganidek, aslida to'rtlik shakli turkiy folklorida qadimdan mavjud bo'lgan. Shu bilan birgalikda fors shoirlari tasavvuf g'oyalarini ilk marta to'rtlik shaklida ifodalaganlar. Bu bilan mazkur shakl yanada qat'iylashgan. So'fiy shoirlar ushbu ixcham shakl orqali tasavvuf g'oyalarining xalq qalbiga tezroq yetib borishini sezganlar.

Jamol Kamolning "Qirq hadis ilhomi" ham to'rtlik shaklida yozilgan:

Nafs itiga bo'l hazirkim, yo'llaringda uvlagay,

Bir og'iz solsa, o'shal dam borlig'ing vayron erur.

Qay tarafga qochmagil, qolmas izingdin, quvlagay,

Ki arslondin qutulmoqlik senga oson erur...¹⁴

Ko'rib turganimizdek to'rtlik a-b-a-b tarzida qofiyalangan. Shoir shunday mazmun va shaklga ega bo'lgan qirq to'rtlikning har birini raqamlagan. Shu to'rtliklardagi qofiyalanish tartibini quyidagi jadvalda aks ettirdik:

¹¹Шайх Алоуддин Мансур. Куръони азим мухтасар тафсири. – Тошкент: Мовароуннахр, 2019. –Б.205.

¹²Саййид, Сирожиддин. Сўз йўли. 2-жилд. Тошкент: Шарқ, 2008. –Б.251.

¹³Ўқтам, Аъзам. Саҳар вақти юрак йиғлар. – Тошкент: Мовароуннахр, 2014. –Б.235.

¹⁴Жамол Камол. Шеър санъати. Сайланма. IV жилд. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018 – Б.436.

Qofiyalanish tartibi	a-b-v-b	a-b-a-b	a-b-v-a	a-b-v-g
To‘rtlik soni	21	16	1	2
To‘rtlik raqami	1, 2, 4, 5, 7, 8, 10, 12, 15, 17, 18, 20, 27, 28, 30, 35, 36, 37, 38, 39,40	3, 9, 11, 13, 14, 16, 19, 21, 23, 24, 25, 26, 29, 32, 33, 34	31	6, 22

Mustaqillik davridagi irfoniy mavzudagi she’riyat takomilida Shukur Qurboning o‘rni beqiyos. “Hadislar asosidagi qirq she’rini Shukur Qurbon barmoq vaznining to‘rtlik janrida yozdi”¹⁵. Uning ijodida to‘rtlikning rang-barang qofiyalanish turlarini uchratish mumkin:

Ey musulmon, istasang gar sog‘lik-omonlik,
Sadaqa qil, kamroq kelur rangi somonlik.
Turlari ko‘p sadaqaning, savob-ajrning,
Hech bo‘lmasa odamlarga qilma yomonlik¹⁶.

Agar inson yaxshilik qilolmasa, yomonlik qilmasligi ham sadaqaning bir turi ekanligini uqtirgan ushbu to‘rtlik “omonlik”, “somonlik”, “yomonlik”kabi ohangdosh so‘zlari orqali a-a-b-a tarzida qofiyalangan. Shoir to‘rtlikning yana bir a-b-a-b tarzidagi qofiyalanish tartibidagi shaklidan ham unumli foydalanadi:

Yig‘ilgan ilmni yashirmak – xato,
Chatoq erur xasis olim ishlari:
La’natlaydi uni har narsa, hatto
Dengiz baliqlari, osmon qushlari¹⁷.
Dinimizda olimning ilmni tolibga berolmagani fosiqlik va g‘ofillikka tenglashtiriladi.

Fikrlarimizni mumtoz asarlar dalillaydi. Imom Abu Homid Muhammad ibn Muhammad al-G‘azzoliy hazratlarining “Ihyou ulumid-din” (Din ilmlarini jonlantirish) asarining birinchi kitobi (Ilm kitobi)da ilmning fazilatlarini borasidagi “Qur’oni karim” oyatlari, Muhammad (s.a.v.)ning hadislaridan namunalar jamlangan. Masalan, “Alloh sizlardan iymon keltirgan va ilm ato etilgan zotlarni (baland) daraja-martabalarga ko‘tarur” (Mujodala surasi, 11-oyat)¹⁸.

Anvar Hojiahmadning “Jannat kaliti” she’riy to‘plami turli mavzulardagi hadislarining to‘rtlik shakliga solingan badiiy talqinlaridan tarkib topgan. Shoir ushbu hadislarining “Muhammad payg‘ambar qissasi, hadislar”(1991) kitobidan olinganini va bu iqtiboslarning shu kitobdagi joylashish raqamini, deylik “Balo gapirilgan so‘zga bog‘liqdir (337)” tarzida keltiradi:

So‘z borki, dardlarga shifo keltirur,
So‘z borki, boshlarga balo keltirur.
So‘zingni o‘ylamay so‘zlama hargiz,

¹⁵Шермуродов Т. Жозиб изҳор излаб . – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. – Б.35.

¹⁶Шукур Курбон. Ҳикматлар анжумани. – Тошкент: Sharq, 2016. – Б.32.

¹⁷Шукур Курбон. Ҳикматлар анжумани. – Тошкент: Sharq, 2016. – Б.28.

¹⁸Имом Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий. Ихёу улумид-дин. Илм китоби. Биринчи китоб. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2003. – Б.16.

Yomon soʻz oxiri jazo keltirur¹⁹.

Inson uchun barcha yaxshilik va yomonliklarning kaliti soʻzdir. Navoiy hazratlari soʻzni uch toifaga boʻladi: aʻlo, avsad, adno²⁰. Koʻrib turganimizdek, toʻrtlikning qofiyalanish tartibi a-a-b-a tarzida, biroq 333 hadis maʼnosi singdirilgan toʻrtliklarning barchasi ham bir xil qofiyalanish tartibiga ega emas. Toʻplamda a-b-a-b tarzidagi qofiyalanish tartibiga ega sheʼrlar ham uchraydi.

“Yolgʻon guvohlik beruvchi kishini qadami qoʻzgʻalmasidan avval Alloh unga doʻzax oʻtini vojib qiladi” (497)

Yolgʻon guvohlikdan azim gunoh yoʻq,

Kimki jurʼat etsa, joyi doʻzaxdir.

Yolgʻonchi - hayotdan benasib mahluq,

Qilmishi jirkanchu chehrasi yaxdir²¹.

Anvar Hojiahmad yozgan toʻrtliklarda Rasululloh (s.a.v.) hadislarining mohiyati qisqa va loʻnda oʻz ifodasini topgani bilan diqqatga sazovor, albatta.

Nodira Afoqovanning “Muhammad (s.a.v.) dedilar...Arbaʼin turkumi” ham mumtoz Sharq sheʼriyatidagi arbaʼinchilik anʼanalari asosida yozilgan toʻrtliklar tarzida tuzilgan 40 hadisni sharhlagan ijod namunalari. Oʻn bir boʻgʻinli barmoq vaznida yozilgan, a-b-a-b qofiyalanish tartibiga ega quyidagi toʻrtlik “Yaxshilikni qalbi qattiq kimsalardan kutmaslik” haqida:

Biz-ku yaxshilikka zormiz erta-kech,

Balki, biror holdan zada edilar.

Shundanmi, “Ummatim, yaxshilikni hech

Qalbi qattiqlardan kutmang” dedilar²².

Yoki:

Yomonlikni qaytar qoʻl bilan, derlar,

Imkoni boʻlmasa – til bilan, derlar.

Tahluka ostida qolsa hayoting,

Qarshi tur, hech yoʻqsa, dil bilan derlar²³.

“Yomonlikni qaytarmoq shart” hadisining mazmuni bilan sugʻorilgan yuqoridagi toʻrtlik ham oʻn bir boʻgʻinli barmoq vaznidagi “qoʻl”, “til”, “dil” kabi soʻzlar vositasidagi a-a-b-a tarzidagi qofiyalanish tartibiga ega sheʼrdir. Shuni taʼkidlash lozimki, Nodira Afoqova ijodidagi qirq hadis mazmuni bilan sugʻorilgan, ixcham shaklda yaratilgan bu toʻrt misrali sheʼrlarning barchasi oʻn bir boʻgʻinli boʻlib, 6+5 turoqlanish tartibiga ega. Toʻrtlik shaklida yozilgan Orif Hojining “Qirq hadis va bir rivoyat” turkumi ham arbaʼin anʼanasi asosida yozilgan ixcham shakl - toʻrtliklarni tashkil etadi. Orif Hoji ijodidagi qirq hadis buyuk muhaddis Imom al-Buxoriyning “Al-adab al mufrad” asaridan olingan. Rivoyatni esa, oʻzi aytganidek, shoir ijodiy fantaziyasidan

¹⁹Хожиахмад, Анвар. Жаннат калити: Муҳаммад алайҳиссаломнинг 33 масаладаги 333 ҳадисларига 333 шеърӣ иқтибос. – Тошкент: Чўлпон. 1994. – Б. 40.

²⁰ Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари Ҳамидулла Болтабоев талқинларида. 1 китоб; – Тошкент: Оʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – Б.56.

²¹Хожиахмад, Анвар. Жаннат калити: Муҳаммад алайҳиссаломнинг 33 масаладаги 333 ҳадисларига 333 шеърӣ иқтибос. – Тошкент: Чўлпон, 1994. – Б.46.

²²Афоқова Н. Бизнинг эра. – Тошкент: IJOD-PRESS, 2019. – Б.244.

²³Афоқова Н. Бизнинг эра. – Тошкент: IJOD-PRESS, 2019. – Б.241.

yuzaga kelgan “bir hikoyat” deb tushunishimiz lozim. Shoir hadis ma’nosi bilan ziynatlangan to’rtlik she’rlarini ma’lum bir nom bilan nomlagan:

So’rdilar: “Aytingiz, ayo Muhammad,
Qandoq duomizni qaytarmas Xudo?”
Allohning nazdida rad etilmaydi,
Birodar haqqiga qilingan duo²⁴.

Aksariyat to’rtliklarida yuqoridagi “Duo” she’ridagi kabi a-b-v-b tarzidagi qofiyalanish yetakchilik qiladi. Muqaddas dinimizda “Duo ibodatlarining eng afzalidir” deyiladi. Uch toifa odamlarning: ota-ona, mazlum va musofirning duosi ijobat bo’lishi haqida ko’p eshitganmiz.

Demak, musulmon insonning birodari uchun qilingan duosi ham so’zsiz qabul qilinarkan.

Mustaqillik davri o’zbek milliy she’riyatida irfoniy g’oyalar bilan sug’orilgan asarlar, ya’ni shartli ravishda “Qirq hadis an’analari aks etgan she’rlar” nomi ostida atalayotganlarining barchasi to’rtlik shaklida emas. Xususan, Abdulla Oripovning “Haj daftari” turkumiga mansub “Hikmat sadolari” to’plami muallif to’g’ri ta’kidlaganidek, 50 hadisdan iborat bo’lsa-da, shakl jihatidan o’zgachalik kasb etadi. She’r janrini aniqlab olish uchun “Hikmat sadolari” turkumidagi “Ona” she’ridan bir band keltirish o’rinlidir.

Rasul javob qildi: / - Tingla birodar, 6+5=11

Gapimni uch bora / quloqqa **ilgil**. 6+5=11

Imkon topa olsang / dunyoda agar, 6+5=11

Eng avval onangga / yaxshilik **qilgil!** 6+5=11

Ushbu shaklni XX asr o’zbek she’riyatida shakl jihatidan transformatsiyaga uchrash natijasida vujudga kelgan “qit’ay” janri deb olsak to’g’ri bo’ladi. Bu janrni adabiyotshunos olim U. To’ychiev qit’a asosida yuzaga kelgan janr sifatida qayd etib, o’ziga xos xususiyatlarini sanab o’tadi: “a) band to’rtlikdangina iborat: b) bir she’r ikkita yoki undan ortiq to’rtliklardan iborat bo’ladi; v) har bir to’rtlik o’zining alohida qofiyasiga ega: a-b-v-b, g-d-ye-d va boshqalar; g) ammo bunda ham juft misralar qofiyalanadi”²⁵. Qit’ay janri she’riyatimizda ko’p qo’llangan janr bo’lib, o’zbek shoirlari ko’p murojaat qilganligi bilan e’tiborlidir.

Yuqoridagi janrning xos xususiyatlariga tayanib, Abdulla Oripovning “Ona” she’rini qit’ay janridagi, har bir bandning juft misralari qofiyalanishi “olamga”, “bolamga”; “ilgil”, “qilgil”; “olam”, “ham” tarzidagi, 6+5 turoqlanishga ega, o’n bir bo’g’inli barmoq tizimida bitilgan she’r deb qarash mumkin. Barmoq vazni va uning turoqlanishi masalasiga Fitrat alohida to’xtalib o’tgan²⁶.

Sirojiddin Sayyidning “Yaxshilik eskirmagay. Qirq hadis” turkumidagi she’rlar ma’lum bir janr asosida yaratilmagan. Shoir har bitta hadis ma’nosi bilan yo’g’rilgan she’rni turli shaklda bitgan. Qirq she’r ichida eng ko’p uchragani sakkizliklar hisoblanadi. Sakkizlik Sharq she’riyatida ham, jahon she’riyatida ham mustaqil shakl sifatida ravnaq topgan an’anaviy poetik shakllardan biri hisoblanadi. Rus adabiyotshunosligida sakkizlikka quyidagicha ta’rif berilgan: “Oktava – italyanacha “ottara” so’zidan olingan bo’lib, lotincha okto – sakkiz ma’nosini bildiradi. U italyan

²⁴Ориф Ҳожи.Қирқ ҳадис ва бир ривоят.– Тошкент: Фан ва технология, 2008. – Б.14.

²⁵Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1992. – Б. 232.

²⁶Бу ҳақда батафсил қаранг: Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. IV жилд. – Тошкент: Маънавият, 2006. – Б.26.

she'riyatida keng yoyilgan, chuqur ildiz yoygan, poetik janrlar sistemasida muqim o'z o'rniga, mavqeiga ega bo'lgan lirik shakl hisoblanadi"²⁷. Har qanday sakkiz misradan iborat she'r oktava bo'la olmaydi, a-b-a-b-a-b-v-v tarzidagi qofiyalanish tartibiga ham ega bo'lishi lozimligi ko'zda tutiladi. Sharq she'riyatida keng tarqalgan musamman "sakkizlik" demakdir. Biroq bu janrning har bir bandi sakkiz misradan iborat. Zamonaviy she'riyatdagi sakkizlik esa mustaqil she'riy shakl hisoblanadi. Shoirning sakkizliklaridan birini misol tariqasida ko'rib o'tamiz:

Ko'ngil hovlisidan, aql tomidan 10

Shubha- gumonlarning qorini **kurang**.11

Mehrob nuqtasiga jamlang fikrni, 10

Xudodan afv va ofiyat **so'rang**. 10

Chunki hech biringiz, qancha urinmang, 11

Qanchalik sarf etmang molu **davlatni**,11

Topa olmagaysiz imondan keyin 11

Ofiyat singari buyuk **ne'matni**²⁸.11

Ushbu sakkizlik "Ofiyat" deb nomlangan bo'lib, "Xudodan afv va ofiyat so'ranglar.

Chunki hech birlaringiz imondan keyin ofiyatdek buyuk ne'matni topa olmaydizlar" hadisining mazmuni asosida vujudga kelgan. Misralardagi bo'g'inlar miqdori teng emasligi tufayli ushbu she'rni geferometrik²⁹ she'rlar sirasiga kiritamiz.

Ushbu turkumdagi qirq hadis asosidagi qirq she'rni misralar va bandlar soniga qarab, ushbu jadvalga joylashtirdik:

She'r shakli	To'rtlik	Sakkizlik	To'rt misralik uch band	To'rt misralik to'rt band	To'rt misralik besh band
Miqdori	7	26	5	1	1

Ayni jadval asosida Sirojiddin Sayyidning ushbu turkumining umumstrukturasini tasavvur qilish mumkin. Unda sakkizliklar keng o'rin tutadi.

Iste'dodli shoir A'zam O'ktamning qirq hadis an'analari asosidagi 44 hadis asosida yuzaga kelgan "Ikki dunyo saodati" to'plamidagi she'rlarda umumiy xususiyat – she'rdan avval mumtoz arba'innavislardak ramka unsurining berilishi hisoblanadi. Uning "Hushyorlik – najot yo'li" she'riga "Agar birortangiz kechasi namoz o'qishga turmay yotaversangiz, shayton orqa miyangizga uchta tugun tugadi, har bir tugunga "Kecha hali uzoq uxlayver!" deb dam uradi" hadis asos qilib olingan.

Rasulloh derlar:"Tunda kim

Yotsa namoz o'qimasdan jim.

Shayton uning boshin tutadi,

Miyaga uch tugun tugadi.

"Kecha hali uzoq uxlayver!"-

²⁷Квятковский А. Поэтический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – С. 182.

²⁸Саййид, Сирожиддин. Сўз йўли. – Тошкент : Шарк, 2008. – Б.255.

²⁹Қурононов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Тошкент: Академнашр, 2018. – Б. 316.

Tugunga dam urib shundoq der.
Uyg'onsayu zikr aytsa odam,
Yechilgaydir bir tugun shu dam.
So'ng tahorat olgani uchun
Yechilgaydir ikkinchi tugun.
Keyin namoz o'qisa agar,
Daf bo'lar uch tugun muqarrar.
Ibodatga g'ayratli bo'lar,
Ko'ngli esa zavq-shavqqa to'lar,
Kimki shundoq qilmasa tamom,
Yalqov bo'lar, ko'ngli g'ash mudom³⁰.

Shunday mazmundagi hadisni Jamol Kamol to'rt misralik she'rga joylaydi. To'rtlikning keng imkoniyatidan unumli foydalangan shoir ixcham misralarni hadis g'oyasini ifodalash yo'lida safarbar etadi:

Ey bashar, shayton mudom bo'yningga solgan uch tugun,
Bir tugun-uyg'onma der sen ko'zni ochganda sahar.
Bir tugun –qo'zg'olma der, turma, tahorat olmagil,
Bir tugun ulkim, namoz etmoqqa ham bergay xalal...³¹
Xulosalar

O'zbek mumtoz adabiyotidagi arba'in janri an'analari yangi davr shoirlari ijodida janriy jihatdan yangilangan shaklda davom ettirildi. Mumtoz arba'inchilik bilan zamonaviy shoirlarning "arbain"lari taqqoslanganida, bugungi shoirlar mumtoz adabiy janrga nisbatan erkin yondashganlari, diniy-ma'rifiy mavzu takomilida muhim o'rin tutgan eng e'tiborli she'rlarning janriy xususiyatlari tekshirilganida, shoirlar lirik qahramon olami va qalb kechinmalari ifodasi uchun turli she'riy shakllarni qo'llashgani ayon bo'ldi.

Mustaqillik davri o'zbek she'riyatida alohida xususiyatga ega bo'lgan diniy-ma'rifiy yo'nalishda yozilgan she'rlar turkumiga zamonaviy adabiyot taraqqiyotining yangi bir bosqichi sifatida qarash o'rinlidir. Zero, adabiy-ilmiy nuqtai nazardan qaraganda, istiqlol davri o'zbek she'riyatiga xos adabiy sintez hodisasini mumtoz an'alar davomiyligini, shuningdek, diniy-ma'rifiy mavzuning zamonaviy talqinlaridagi shakliy-uslubiy yangilanishlarni iste'dodli shoirlarining adabiy tafakkur tarzidagi o'zgarishlar bilan uyg'un tahlil qilish lozim bo'ladi.

REFERENCES

1. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. IV жилд. – Тошкент: Маънавият, 2006.
2. Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1992.
3. Азэрбајчан Эдэбијјат тарихи. Уч чилддэ, I чилд. Ан гэдим доврдэн XVIII эсрин сонуна гдэр. – Бак: Елм, 1960.
4. Афоқова Н. Бизнинг эра. – Тошкент: IJOD-PRESS, 2019.
5. Жамол Камол. Шеър санъати. Сайланма. IV жилд. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018.

³⁰Ўктам, Аъзам.Саҳар вақти юрак йиғлар. – Тошкент: Могаууннаһр, 2014. – Б.236.

³¹Жамол Камол. Шеър санъати. Сайланма. IV жилд. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018. – Б.434.

6. Имом Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий. Ихёу улумид-дин. Илм китоби. Биринчи китоб. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2003.
7. Квятковский А. Поэтический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1966.
8. Муртазоев Б. “Арбаъин ҳадис”нинг таржималарига доир /Таржима ва маданият:муаммолар,ечимлар ва стратегиялар. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент, 25 апрель 2020
9. Навоий, Алишер. Арбаъин . – Тошкент: Фан, 2000.
10. Навоий, Алишер. Қирқ ҳадис: (Поэтик рисола): Шарҳи // Сўзбоши муаллифлари ва шарҳловчилар: Қ.Аҳад, О. Маҳмуд; Хаттот: П. Самад; Масъул муҳаррир: С. Рафъиддин). – Т.: Ёзувчи, 1991.
11. Ориф Ҳожи.Қирқ ҳадис ва бир ривоят.– Тошкент: Фан ва технология, 2008.
12. Пулатова М. Шарқ мумтоз адабиётида “Арбаъин”ёзиш аънаналари. Филол.фан.б.фалс.док.дисс. автореф... – Тошкент, 2020.
13. Саййид, Сирожиддин. Сўз йўли. – Тошкент : Шарқ, 2008.
14. Сирожиддинов Ш, Юсупова Д, Давлатов О. Навоийшунослик. –Тошкент: Тамаддун, 2018.
15. Шайх Алоуддин Мансур.Қуръони азим мухтасар тафсири. – Тошкент: Мовароуннаҳр,2019.
16. Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари Ҳамидулла Болтабоев талқинларида. 1 китоб; – Тошкент: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
17. Шермуродов Т. Жозиб изҳор излаб. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2009.
18. Шукур Қурбон. Ҳикматлар анжумани. – Тошкент: Sharq, 2016.
19. Ўктам, Аъзам.Саҳар вақти юрак йиғлар. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2014.
20. Қуронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Тошкент: Академнашр, 2018.
21. Ҳожиаҳмад, Анвар. Жаннат калити: Муҳаммад алайҳиссаломнинг 33 масаладаги 333 ҳадисларига 333 шеърӣ иқтибос. – Тошкент: Чўлпон, 1994.